

Г.В. Мишечкін, к.і.н., доц.

(Донецький інститут туристичного бізнесу)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ У ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

1991 р. виявився доленосним у розвитку українського суспільства й держави. Він, так би мовити, окреслив перед українським суспільством нові горизонти, поставив на порядок денний нові актуальні питання соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного характеру. Серед цих питань важливе місце зайняли питання розвитку туристичної сфери різних регіонів України.

Ще у 2012 р. згідно з даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) чисельність міжнародних туристських візитів склала 1 млрд, а доходи від міжнародного туризму стали вищими за 1 трлн дол. США. До цього слід додати, що кожний дванадцятий працівник у країнах з розвинутою економікою і такою, що успішно розвивається, був представником туристичної сфери [1]. Все це повною мірою свідчило про пріоритетність розвитку туристичної галузі. Україна разом з Польщею у 2012 р. приймала фінальну частину чемпіонату Європи з футболу, що мало стати додатковим чинником для покращення туристичного іміджу нашої країни, у тому числі Донецької області й Донецька. До речі, шахтарська столиця приймала не тільки матчі групового етапу, але й один з півфіналів турніру.

Донецька область має значні можливості для розвитку різних видів туризму, бо на її території наявні видатні геологічні, гідрологічні, ботанічні пам'ятки природи, багате історичне минуле краю представлене численними історико-культурними пам'ятниками, є курортні комплекси, десятки унікальних виробництв та ін. Сучасна Донецька область – багатонаціональний і багатоконфесійний регіон України. Все це не може не привертати увагу вітчизняних і зарубіжних туристів і сприяти розвитку історико-культурного туризму. Тим більше, що стародавня й середньовічна історія краю має достатньо загадок, а нова й новітня – заповнена білими плямами або нез'ясованими обставинами. Крім того, 2014 р. проголошено Президентом України роком урочистого святкування 70-річчя визволення української землі від нацистських окупантів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розвиток історико-культурного туризму в Донеччині в період незалежності, його актуальні питання, проблеми й перспективи привертати увагу багатьох дослідників. Важлива роль в аналізі визначеної проблеми належить історико-краєзнавчим нарисам, які були присвячені як Донецькій області загалом, так і окремим містам. Серед них назовемо праці Є. Ясенова, В. Стьопкіна, В. Гайдука та ін. [2-5]. Про Донецький регіон у цілому йдеться в праці «Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела» [6]. Проте в указаних вище дослідженнях увага не акцентується на атрактивності історико-культурних пам'яток туризму. В іншій праці «Рекреационные зоны и туристско-экскурсионные маршруты Донецкой области «Мой Донбасс»» визначається туристсько-рекреаційний потенціал регіону [7]. Слід також відмітити наукові праці М.Є. Безпалова та В.І. Масальського, В.І. Масальського та Г.В. Мишечкіна [8, 9]. Автори, використовуючи багатий фактичний матеріал, переконливо доводять, що Донецька область має значний потенціал для розвитку історико-культурного туризму, про який пересічний громадянин України здебільшого майже не має інформації.

Певна інформація щодо визначеної проблеми знаходиться в аналітичній записці «Розвиток туристичної інфраструктури Сходу України як складова структурної модернізації економіки старопромислових регіонів», яку підготовлено фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [10].

Цінна інформація стосовно досліджуваних питань зосереджена в окремих наукових статтях, а також у місцевих краєзнавчих нарисах і путівниках, періодичній пресі [11-16].

Слід зазначити, що фахівцями Донецького інституту туристичного бізнесу (ДІТБ) складено близько п'ятдесяти екскурсій територією Донецької області, причому лівова частина їх присвячена саме історико-культурному напрямку. Кафедра гуманітарних дисциплін ДІТБ протягом останніх двох років плідно працювала над темою науково-дослідної роботи «Донецька область напередодні та під час Великої Вітчизняної війни: туристсько-краєзнавчий аспект».

Спираючись на вищевикладене можна зробити висновок, що дана проблема привертала увагу фахівців, але у більшості праць вона не отримала повного та комплексного вивчення. Крім того, поза увагою фахівців залишалися проблемні моменти у розвитку історико-культурного туризму в регіоні. Враховуючи актуальність і практичну значущість теми, у роботі поставлено *мету* – проаналізувати розвиток історико-культурного туризму в Донеччині в період незалежності, його актуальні питання, проблеми й перспективи. Дана тема достатньо завелика для обсягу статті, і потрібен певний час і напрацювання для її комплексного висвітлення, тому зосередимося на деяких аспектах проблеми, які, на наш погляд, є більш важливими.

Своєрідною візитною карткою області є Національний природний парк (НПП) «Святі гори», який представляє собою еталон гармонійного поєднання історико-культурної та природної спадщини. Більш докладно зупинимось на історико-культурних об'єктах. На території парку знаходяться 129 об'єктів археології та 73 пам'ятки історії.

На вершині білого бескиду, дивно гармоніюючи з оточуючим ландшафтом, знаходиться надзвичайно мальовнича Миколаївська церква – пам'ятка української архітектури XVII ст. Біля підніжжя крейдяного бескиду на невеликій терасі біля води розташувалися пізніші будівлі Святогірського монастиря: Успенський собор, Покровська церква, келії, башти кріпосної стіни й інші пам'ятки, споруджені руками народних умільців. Історичний музей Святогірського історико-архітектурного заповідника засновано у 2002 р. Музейний фонд налічує понад 14 тис. експонатів. Важлива подія в культурному житті України відбулася у 2005 р. – Святогірський монастир отримав статус лаври. На сьогодні це одна з п'яти лавр, які діють на територіях Росії й України.

До комплексу історичних пам'ятників також відноситься й монументальна скульптура Артема – революціонера, одного з засновників Донецько-Криворізької республіки (роботи І.П. Кавалерідзе). Поряд з цим пам'ятником розташований меморіал Великої Вітчизняної війни, який присвячено радянським воїнам, загиблим під час визволення Святогір'я у 1943 р. Крім того, на вершині пагорба знаходиться могила командира 79-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора М.Ф. Батюка, на території парку – пам'ятник Герою Радянського Союзу, гвардії лейтенанту Володимиру Камишеву – Дуб Камишева.

Про невідомі сторінки історії визволення Святогір'я від німецько-фашистських загарбників йдеться у колективному краєзнавчому нарисі Г.В. Кузьменко, В.І. Долі та В.В. Разумного [17]. Заслугою авторів є той факт, що вони не тільки увели в науковий обіг невідомі раніше сторінки визволення Святогір'я, але й розробили, запропонували й першими реалізували на практиці туристичний маршрут по місцях бойової слави воїнів 79-ї гвардійської стрілецької дивізії, яка ціною майже повної загибелі не дозволила гітлерівцям передислокувати танкову дивізію СС «Вікінг» у район Курської битви.

На території Донеччини є багато археологічних пам'яток (кургани, залишки стародавніх поселень, кам'яні статуї тощо). Артефакти археологічних експедицій переконливо свідчать про те, що людина перебувала на території області з найдавнішого періоду – палеоліту. Йдеться про розкопки біля села Зелений гай (Тельманівський район), у Приазов'ї (Амвросіївський район), біля сіл Антонівка й Олександрівка (Мар'їнський район) тощо [18].

Пізньопалеолітичні стоянки відкрито в урочищі Мін'ївський Яр і біля села Татьянівки (на захід від Святих гір). Про життя й побут давньої людини свідчать знаряддя праці: кремінні підщепи, ножевидні пластини, з яких виготовлено скребки, різці, наконечники списів. У різних районах Донеччини знайдено стоянки періоду неоліту та бронзового віку.

Археологічні знахідки на території області доводять, що у далекому минулому в Північному Приазов'ї кочували скіфи, сармати, печеніги, половці. У XIII ст. цю територію було піддано спустошливій навалі монголо-татар. Територія краю увійшла до сфери впливу Золотої Орди, а після її розпаду, у середині XV ст., – до складу Кримського ханату, який незабаром потрапив у залежність від султанської Туреччини [19].

Навколо питань, пов'язаних із заселенням Донеччини, тривали й тривають дискусії. Вчений-історик Р.Д. Лях вважав, що саме запорожці, починаючи з XVI ст., заснували тут хутори, зимівники, їхні швидкохідні «чайки» плавали Кальміусом [20]. Такої ж думки дотримувався проф. В.О. Пірко. Попри те фахівець В.Г. Ляшенко пов'язує заселення краю з російською прикордонною службою, яку з середини XVI ст. висилали сюди, далеко у степи, на кордон Московської держави. Інший дослідник Е.С. Острась дійшов висновку, що освоєння колишньої степової окраїни Російської держави – Слобідської України, відбувалося двома потоками: українцями та росіянами.

На Донеччині чимало пам'ятних місць, пов'язаних з українським козацтвом. Так, на березі Азовського моря, при впадінні у нього річки Кальміус, у межах нинішнього міста Маріуполя на початку XVII ст. запорожці спорудили невелику земляну фортецю Домаху, яка прикривала вихід «чайок» Кальміусом через Керченську протоку в Чорне море. З цим річковим козацьким шляхом пов'язане існування на річці Вовчій (лівій притоці Самари), на захід від нинішнього міста Селідове, підпільної пристані, яка розташовувалася під прикриттям верб й очерету. Уздовж річок Самари й Вовчої проходив шлях, яким запорожці діставалися Дону, а донські козаки – Запоріжжя. Фактично у першій половині XVII ст. значна частина території сучасної Донецької області опинилась у сфері впливу Запорізької Січі. Саме у межиріччі Сіверського Донця й Казенного Торця у 40-х роках діяли запорізькі загони, які під час визвольної війни перебували у складі військ Б. Хмельницького. У пам'яті старожилів Святогір'я збереглися відомості про козацьку пристань на лівому березі Казенного Торця, козацький вал, який було насипано слобідськими козаками влітку 1684 р.

Серед пам'яток історії Донеччини особливо виділяється Савур-Могила. Вона знаходиться у південно-східній частині Донецької області, за 12 км від міста Сніжного. Савур-Могила – пам'ятка старовини й героїчного українського епосу. Її ім'я та слава засяяли ще яскравіше після Великої Вітчизняної війни, коли Савур-Могила стала свідком мужності воїнів, що долали Міус-фронт (лінія укріплень нацистської Німеччини) та визволяли Донбас від фашистських загарбників.

Розкопки допомогли розкрити таємниці Савур-Могили. Встановлено, що це останець одного з розмитих відрогів Донецького Кряжу. Верхня частина його – насипаний курган діаметром 32 м і заввишки 4 м. У центрі цього штучного насипу було виявлено давнє поховання. Вчені припускають, що штучну частину Савур-Могили насипано у другому тисячолітті до н.е.

Відразу після закінчення Великої Вітчизняної війни на Савур-Могилі було встановлено пам'ятник: шестиметрову піраміду з місцевого вапняку. А напис на піраміді сповіщав, що 5-а ударна армія у боях за Донбас втратила 23238 солдат і офіцерів. У 1963 р. гірники Сніжного вирішили створити фонд для спорудження монументального пам'ятника на Савур-Могилі. Трудящі Тореца й Шахтарська також відпрацювали по дві години і зароблені кошти перерахували у цей фонд. Донецька організація Спілки архітекторів провела відкритий конкурс на кращий проект пам'ятника на Савур-Могилі. 10 вересня 1967 р. пам'ятник було відкрито. На найвищій точці Савур-Могили піднявся 36-метровий обеліск з граніту. Біля нього 8-метрова фігура воїна з автоматом у піднятій руці, у плащ-палатці, що розвивається на вітру. На обеліску напис: «Освободителям Донбасса – воинам Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.». Біля підніжжя кургану обладнано нижній оглядовий майданчик [21].

Донецька земля багата на пам'ятки історії, пов'язані з життям видатних політичних, церковних, військових діячів, народних героїв, діячів науки, літератури й мистецтва. Так, у селі Сонцівці Катеринославської губернії (тепер село Красне Донецької області) у 1891 р.

народився С.С. Прокоф'єв. З п'яти років він почав писати музику. Двічі у Сонцівку приїжджав композитор Р.М. Глієр, почувши про обдарованого хлопчика. Вступивши до Петербурзької консерваторії, юний Прокоф'єв вражає усіх надзвичайною обдарованістю, яка проявилася у прагненні до новаторства, у тяжінні до особливої прокоф'євської динамічності. Творчий доробок видатного композитора величезний – 130 творів: 8 опер, 7 балетів, 7 кантат, 7 симфоній, 8 концертів, 14 сонат, багато ансамблів, романсів, пісень, хорів. У селі Красному відкрито музичну школу ім. С. Прокоф'єва. До сторіччя від дня народження великого композитора у 1991 р. у с. Красне було відкрито меморіальний музей. У центрі села встановлено пам'ятник С. Прокоф'єву роботи скульптора, народного художника України В.П. Полонкіна. Крім того, до сторічного ювілею відреставровано Свято-Петропавлівську церкву, засновану ще у 1840 р. Саме в ній у 1891 р. священник Андрій Павловський похрестив С. Прокоф'єва. Біля церкви знаходиться також могила батька композитора, пам'ятний знак на місці дома-садиби батьків С. Прокоф'єва. Кожного року у Красному проводиться музичний фестиваль «Прокоф'євська весна». Це свято набуло особливої урочистості до 120-ї річниці нашого видатного земляка, ім'ям якого названо й оновлений нині міжнародний аеропорт у Донецьку [16].

На Кривій Косі (нині селище Сєдове Новоазовського району) народився майбутній відомий полярник Г.Я. Сєдов. Його ім'ям названо вулицю і Будинок культури, йому встановлено пам'ятник, про нього розповідають експонати музею. Л. Санін – учасник експедиції на шхуні «Святий Фока», яку організував Г. Сєдов, опублікував у 1987 р. книгу «Полярный исследователь Г.Я. Сєдов» [22].

На околиці Маріуполя, при впадінні Кальміусу в Азовське море, біля самого берега у маленькій хатині в 1842 р. народився видатний художник А.І. Куїнджі. Звідси було видно неосяжні морські простори й донецькі степи. Саме тут з'явилась у майбутнього художника любов до степових просторів, яку він проніс через усе своє творче життя.

У Сталінській (Донецькій) школі № 75 у післявоєнні роки навчався майбутній поет-дисидент В.С. Стус. У 2007 р. у будинку цієї школи (зараз II навчальний корпус Донецького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом) було відкрито персональний музей, в якому зберігаються шкільні журнали післявоєнного часу, фотографії, листи та інші речі В.С. Стуса, що свідчать про визнаний талант і тернистий життєвий шлях цієї неординарної людини. А на вході до філологічного факультету Донецького національного університету (колишнього Сталінського педагогічного інституту), де студіював В. Стус, встановлено меморіальну дошку, біля якої завжди лежать живі квіти.

Донецька земля стала також малою батьківщиною для багатьох інших знаних людей, зокрема відомих державних і політичних діячів України М.О. Скрипника, М.С. Хрущова, маршала, двічі Героя Радянського Союзу К.С. Москаленка, космонавтів Г.Т. Берегового, О.О. Волкова, С.О. Волкова, популярного актора й режисера Л. Бикова, відомих співаків А. Солов'яненка та Й. Кобзона, видатного організатора з вугледобувної промисловості А.Ф. Засядька, легендарного сталевара М. Мазая, знатної трактористки із Старобешева П.М. Ангеліної та багатьох інших, кого за заслугами оцінює і ким пишається Донеччина.

Відомо, що наявність історико-культурних пам'яток сама по собі не може призвести до позитивних зрушень у туристичній сфері. Управління розвитком туристичної сфери є не менш складним і перспективним напрямом економічної діяльності для регіонів України, які мають значний туристичний потенціал і ресурси. Особливу увагу слід приділяти державному регулюванню розвитку ринку, що кінець кінцем відображається на рішенні питань зайнятості населення, створенні сектору малих і середніх підприємств, підвищенні доходів населення.

У зв'язку з останньою думкою приведемо такий цікавий, з нашої точки зору, факт. Вже кілька років поспіль журнал «Фокус» проводить конкурс-рейтинг українських міст, найкращих для життя. З міст Донецької області до нього, як правило, потрапляють Донецьк, Артемівськ і Маріуполь. У 2011 р. Донецьк зайняв 9-е місце, Артемівськ – 44-е, Маріуполь –

50-е. У 2012 р. результати були дещо кращими: Донецьк – 3-е місце, Артемівськ – 32-е, Маріуполь – 46-е місце. Все це вказує на позитивні здвиги, але до суттєвого покращення іміджу регіону ще далеко. У 2011 р. серед показників був такий – турпривабливість міста, за яким навіть Донецьк не потрапив до двадцятки, а сусідній обласний центр Луганськ, наприклад, зайняв 54-е місце.

Донецьк був лише 18-м з 20 міст, які претендували на першість у конкурсі на звання культурної столиці України. Шахтарська столиця набагато відстала від Ялти, Львова за кількістю музеїв, кінотеатрів і театрів на кількість мешканців, а також пам'ятників і фестивалів. Проте, унікальний музей мініатюрної книги у м. Горлівка, який з 1996 р. став державним, на жаль, досі майже невідомий українцям.

Незадовільною залишається й ситуація, яка склалася у сфері готельного бізнесу в регіоні. Так, на 2011 р. Донецька область мала 79 підприємств готельного типу, з яких 56 готелів, 2 мотелі, 2 готельно-офісні центри, 12 гуртожитків для приїжджих і 7 підприємств інших типів. Як вказується в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень: «Необхідну для присвоєння «зіркових» категорій сертифікацію пройшли 20 готельних підприємств регіону». Усі готелі області нараховували 3274 номери на 5676 місць. Більша частина номерів (39,1 %) – двомісні, 31, 4 % – одномісні, 21,8 % – люкс, напівлюкс. Тільки 7,7 % номерів розраховані на три і більше місць. Готельні підприємства області розташовані у 24 населених пунктах, але основна їх частина зосереджена у Донецьку та деяких інших великих містах. Не вистачає готелів економ- і середнього класу рівня 3-4 зірки, що відповідають міжнародним стандартам, відсутні кемпінги, мотелі й підприємства техобслуговування для рекреантів, що приїжджають на власних автомобілях [10].

Ще одна проблема розвитку туристичної сфери – низький рівень розвитку внутрішнього туризму. Здебільшого місцеві туристичні оператори не зацікавлені у просуванні туристичного іміджу регіону, а зосереджені переважно на організації виїзного туризму. Фахівці вважають, що слід насамперед налагодити ефективний діалог між представниками бізнесу й регіональною владою щодо визнання пріоритетності розвитку туристської сфери на регіональному рівні. До речі, у Донецькій області працюють більше 550 ліцензованих суб'єктів туристичної діяльності, але у структурі видів їхньої діяльності 80-90 % становить виїзний туризм.

Відлякує сучасного туриста ще й високий рівень екологічного забруднення Донбасу. На жаль, до сумного лідерства щодо забруднення атмосфери потрапили Маріуполь (у 16,5 рази перевищує стандарти), Горлівка (у 14,3), Слов'янськ (у 13,9), Макіївка (у 12,8).

Таким чином, навіть стислий аналіз розвитку історико-культурного туризму в Донецькій області в період незалежності дозволяє стверджувати, що даний регіон завдяки самобутнім умовам історичного розвитку характеризується величезними можливостями щодо розвитку окресленого виду туризму. Міськими бюро подорожей та екскурсій розроблено маршрути й путівники, які знайомлять з пам'ятками й пам'ятними місцями, їх історією та культурою. Найбільш наполегливо і плідно працює в цьому напрямку Донецький інститут туристичного бізнесу (президент – Г.В. Кузьменко). І хоча інститут працює всього 21 рік, проте його фахівці зробили чимало задля популяризації історико-культурних пам'ятників Донецької області. Наразі фахівцями інституту розроблені віртуальні екскурсії Донецьком, створюється електронна карта Донецької області з туристичними об'єктами.

У цілому ж слід констатувати: поки що туристичні можливості Донбасу використовуються вкрай не достатньо. Зважаючи на певні негативи загальної соціально-економічної ситуації в країні, більшість туристичних фірм України, у тому числі Донецького регіону, на жаль, зорієнтовані здебільшого на виїзний туризм. Недосконала інформаційна політика щодо просування вітчизняного турпродукту стримує позитивну динаміку туристичного потоку. Достатньо проблем у готельному господарстві області. В уяві пересічного громадянина України Донеччина продовжує асоціюватися лише як потужний промисловий край.

Розуміємо, що проектування турпродукту – це комплексне завдання, яке постає перед владними структурами регіону, бізнес-колами та населенням. На жаль, у даному регіоні, як і в багатьох інших регіонах України, майже відсутній досвід роботи у даному напрямку. Існуючі програми, концепції регіонального й державного рівней мають слабку проробку, з них не зовсім ясно, як буде розвиватися туристична сфера у середньо- та довготерміновій перспективі.

Отже, настав час поєднати зусилля держави та приватну ініціативу і спрямувати їх на змінення стану речей у туристичній сфері, у тому числі у розвитку історико-культурного туризму в Донеччині.

Список використаних джерел

1. **Marcelo Risi.** International hits one billion / World Tourism Organization UNWTO. – 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://media.unwto.org/en/press-release/2012-12-12/international-tourism-hits-one-billion>.
2. **Ясенов Є.** Місто, яке вигадав Юз / Є. Ясенов. – Донецьк: Донеччина, 2009. – 272 с.
3. **Степкин В.П.** Иллюстрированная история Юзовки – Сталино – Донецка / В.П. Степкин. – Донецьк: Апекс, 2007. – 252 с.
4. **Гайдук В.А.** Юз и Юзовка / В.А. Гайдук. – Донецьк: Фирма «Кардинал», 2000. – 320 с.
5. **Донецк.** Историко-краеведческий очерк / Рук. автор. кол. – С.Ф. Поважный. – Донецьк: Донбасс, 1981. – 328 с.
6. **Книга о Донбассе.** Природа. Люди. Дела (Изд. 2-е, перераб. и доп.). – Донецьк: Донбасс, 1977. – 319 с.
7. **Рекреационные** зоны и туристско-экскурсионные маршруты Донецкой области «Мой Донбасс». – Донецьк: ДИТБ, 2001. – 215 с.
8. **Беспалов М.Є.** Природні та історико-культурні ресурси туризму в Донеччині / М.Є. Беспалов, В.І. Масальський // Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи: Збірник наукових статей. – К.: ІВЦ «Слов'янський діалог», 1995. – 244 с. – С. 104-112.
9. **Масальський В.І.** Пам'ятки туризму сучасної Донеччини: атрактивність, історична та соціально-культурна значущість / В.І. Масальський, Г.В. Мишечкін // Схід. – 2011. - № 4 (111). – С. 108-114.
10. **Розвиток** туристично-рекреаційної інфраструктури Сходу України як складова структурної модернізації економіки старопромислових регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/821>.
11. **Пірко В.О.** Козацькими дорогами Донеччини. Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму / В.О. Пірко. – Київ – Косів, 1994. – С. 131-133.
12. **Винк Н.В.** Артемовск: путеводитель / Н.В. Винк, В.Ф. Капель. – Донецьк: Донбасс, 1971. – 44 с.
13. **Заповідник «Кам'яні Могили»** – природна і духовна святиня України / Укр. степ. прир. заповідник НАН України: Сіренко В.О. – К.: Зелена планета, 2005. – 84 с.
14. **Чумак Г.** Донбас музейний / Г. Чумак // Український світ. – 2005. - № 4-6. – С.25.
15. **Даньшин Н.** Донецк: эксклюзивные предложения для интуриста / Н.Даньшин // Вечерний Донецк. – 2009. – 12 июня. – С.12, 19.
16. **Строева М.** «Ангелы» с «Апельсинами» Сергея Прокофьева / М. Строева // Панорама. – 2011. – 3-9 февраля. – С. 18.
17. **Кузьменко А.В.** Неизвестные страницы истории освобождения Святогорья от немецко-фашистских захватчиков в 1943 году (Краеведческий очерк и экскурсионный маршрут) / А.В. Кузьменко, В.И. Доля, В.В. Разумный / Донецкий институт туристического бизнеса. – Донецьк, 2009. – 81 с.
18. **Лавров П.І.** Історія Південно-Східної України / П.І. Лавров. – Львів, 1992. – С. 6-7.
19. **Ляшенко В.** Истоки / В.Ляшенко // Социалистический Донбасс. – 1989. – 1 августа.
20. **Воскресить правду** // Вечерний Донецк. – 1990. – 13 января.
21. **Прудников Ф.И.** Саур-Могила: Путеводитель / Ф.И. Прудников. – 4-изд. – Донецьк, 1983.
22. **Санин Л.И.** Седово: ил. проспект / Л.И.Санин. – Донецьк, 1987.

© Г.В. Мішечкін

Надійшла до редакції 03.02.2014 г.